

Alternatif Bir Ekonomi Programı Sempozyumu
Kriz ve Kar Oranlarındaki Düşme Eğilimi
Prof. Dr. Ahmet Tonak

Doç. Dr. Benan Eres (Oturum başkanı): İyi günler, hoş geldiniz. Ben öncelikle çok teşekkür etmek istiyorum bu sempozyumu düzenleyen, ayrıntılı bir şekilde her şeyiyle ilgilenen, bizi davet eden dostlarımıza. Bu oturumun benim için sadece burada sizlerle birlikte olmanın yanında, onun dışında başka bir önemi daha var. Oturumda sunuş yapacak üç hocamız... Birisi benim hocam. Bundan 30 yıl önce beni Marx'la, Marx'ın iktisadı ile tanıştıran Ahmet Tonak. Bundan 30 yıl sonra, yani bununla tanıştıktan 30 yıl sonra... 20-25 yıl sonra, üniversiteden atılmama neden oldu bu tanışma. Diğer iki sunum da, bu sefer benim öğrencilerim. Ama ben Ahmet hocanın yaptığını yapmamaya çalıştım. Hali hazırda zaten gözü dönmüş olanlarıyla birlikte çalışmaya çalıştım. Onlarla gurur duyuyorum.

Ahmet Tonak'ı tanıyorsunuzdur. İktisat profesörü, Marksist iktisat üzerine ve sol siyaset üzerine yazan önemli biri. Diğer, Ozan Mutlu. O da yine Marksist iktisat ya da ekonomi politik üzerine Türkiye'de az sayıda denebilecek, çalışan önemli isimlerden biri oldu. Bir diğeri de Ekin Değirmenci. Onun da hocası olma şansına eriştim. Şimdi burada olmak benim için o yüzden biraz özel.

Sanırım sıralama Ahmet Hoca ile başlayacak. O bize uzaktan katılacak. Hocam size bırakıyorum sözü, ilk siz konuşacaksınız diye anlaşıldı. Uygun mudur?

Prof. Dr. Ahmet Tonak: Evet başlayabilirim. Ses geliyor mu? Slide gözükmüyor mu? Bir de onu da kontrol edeyim.

Doç. Dr. Benan Eres (Oturum başkanı): Evet, gözükmüyor hocam.

Prof. Dr. Ahmet Tonak: Benim için tabii çok özel bir gün, tahmin edebileceğiniz gibi. Zaten Benan girişte belirtti. Yani çok sevdiğim, en kıymetli, en başarılı öğrencilerden bir tanesi. ODTÜ'de tanışmıştık. Ben bir yıl için Amerika'dan gelmiştim. Diğer arkadaşları da yazışarak, e-mail aracılığıyla tanıma fırsatım oldu. Özellikle Ozan'ın tezinden haberdarım. Onlar da bence çok eksikliği duyulan konularda, Türkiye'de önemli çalışmalar yapıyorlar. Bugün bir kısmını duyacağız. O bakımdan da hem merak ediyorum, hem heyecanlıyım.

Ben de Emekçi Hareket Partisi'ne teşekkür ederek başlayayım. Gerçekten önemli bir faaliyet bu. Önemli bir konuda, bu konularda yazan, çizen, düşünen arkadaşları bir araya getirmişler. Ben de uzaktan katılma imkanı buldum. Çağırdıkları için çok teşekkür ediyorum.

Şimdi böyle bir panelde, yani kriz ve kar oranlarındaki düşme eğilimi panelinde, fazla akademik ve teknik olmadan konuşmak tahmin edebileceğiniz gibi oldukça zor. Şuna değinmek istiyorum, bu konularda bilenler biliyor, uzunca bir süredir düşünüyoruz. Yazdığımız yazılar var. Fakat özellikle bugünkü konuşmayı maalesef henüz İngilizce olan, birbirine yakın fakat farklılık da içeren iki çalışmaya dayanarak hazırladım. Bunlardan bir tanesi, yakın zamana kadar benim de içinde olduğum Tricontinental Institute for Social Research diye bir kuruluşun kalınca bir broşürü. Dünyadaki iktisadi

buhrandan söz ediyor ve başka yaklaşımları da ele alarak, eleştirerek bazı kanıtlar içeriyor. Daha sonra geçen yıl, Temmuz 2024'te yayınlandı. Sungur Savran ile birlikte yazdığımız yazıları içeren, bazı yeni yazılar da olan bir kitap yayınladık. "Marx'ın Kapital'inin İzinde" diye. O kitapta da bu çalışma daha genişletilmiş bir şekilde yer aldı. Demin belirttiğim gibi bugünkü konuşma büyük ölçüde bu çalışmaya dayanıyor.

Şöyle bir sıra izleyeceğim. İlk önce sık sık kullandığımız, özellikle Sungur'un yazılarında vurguladığı depresyon, bunalım kelimesinin tercihi üzerine bir şeyler söylemek istiyorum. Diğer kriz şekillerinden ayırt edici bir yanı var. Oradan, esas bu panelin konusu olan kar oranlarındaki düşme eğilimine geçmeden önce, bazı radikal Marksist yazarların benimsedikleri, Marx'ta da metinsel olarak desteğini bulabileceğimiz kriz analizlerine kısaca değinmek istiyorum. Yani bunlar nedir? Sık sık karşımıza çıkıyor değişik yazılarda, değişik yazarlar tarafından. Ondan sonra doğrudan oturumun konusu olan günümüz krizinin kar oranındaki düşme eğilimi ile ilişkisine geçeceğim. Ve fazla sizi sayılara boğmadan, anladığım kadarıyla önceki oturumda bu konuda hem eleştiri olmuş hem değinilmiş, ben de bir iki şekil göstermek istiyorum. Sonra da buradan çıkarsanacak bazı siyasi sonuçlar olabilir. Yani günümüzdeki gelişmeler. Burada da benim tercih ettiğim yöntem, Marx'ın metinlerinde acaba bize bu konuda bir ipucu var mı? Daha önce söyleyeceğim konularla, Marx'ın metinleri arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Günümüzün özgün yanı nedir bu krizler açısından... Bu tip konulara kısaca değinmeye çalışacağım. Umarım vaktimiz yeter. Olmazsa belki soru cevap bölümünde değinemediğim konuları açmaya çalışırım.

Şimdi, niye depresyon? Çünkü kapitalist ekonominin belli bir ritmi var, temposu var. Zaman zaman büyüme duruyor. Teknik adı iş döngüsü. İngilizcesi "business cycle" denilen kısa dönem indiler - bindiler yaşanıyor. İşte resesyon diye kullandığımız, özellikle basında çok sık sık vurgulanan... Resesyona girdik - çıktık tipi krizler var. Bunlar genellikle kısa süren ama temposunun kötü olduğunu bize sezdirenen sıfatlar, yaşanan krizin niteliğiyle ilgili bazı ipuçları veren tanımlamalar. Genellikle bu tip krizler yaşandığı zaman hükümetin, yönetenlerin iktisat politikalarında yapacakları değişikliklerle bu krizlerin üstesinden gelineceği bekleniyor. Hatta sol cenapta da alternatif iktisat politikaları önermek, yine kapitalizmin içinde ve bu tip nispeten kısa süreli krizleri bir şekilde çözmek için, o tür bir çerçeve içinde tartışılıyor.

Depresyon böyle bir şey değil. Depresyon bir kere başladı mı, bir kere çok daha uzun süreli ve genellikle piyasanın kendi mantığı içinde, onun değişik aktörlerinin alacağı tavırlarla, hükümet politikalarıyla, düzenlemelerle içinden kolay kolay çıkılamıyor. Daha önceki depresyonlar da bize zaten bunu gösteriyor. Şu anda da benim çalışma arkadaşım Sungur'un da sık sık vurguladığı gibi, bir üçüncü büyük buhran içindeyiz, büyük bir depresyon içindeyiz. Daha öncekilerin tarihlerini hatırlatayım. 1873 ve 1896'da o zaman uzun buhran adıyla anılan depresyonlar yaşandı. Daha sonra, esas herkesin bildiği ve sık sık vurguladığı 1929-30'lar boyunca süren, kimilerine göre İkinci Dünya Savaşı ile ancak bitebilen, benim bu konudaki görüşüm biraz farklı olmakla birlikte, on yıllarca süren büyük buhran yaşandı. Şu anda da demin belirttiğim gibi, 2008-2009 küresel mali krizi denilen dönüm noktasıyla başlayan ve hala içinde olduğumuz ciddi bir depresyonun sürdüğü bir dönemdeyiz.

Şimdi buradan ikinci değinmek istediğim konuya geçiyorum. Kar oranındaki düşme eğilimini kısaca açıklamadan, hatırlatmadan, Marksist teori içinde birçok yazarın benimsediği diğer kriz açıklamalarına kısaca değineceğim. Bunlardan bir tanesi kar

sıkışması olarak bilinen tez ya da görüştür. Bu görüşe göre, eğer işçi sınıfı güçlüyse, sendikalaşma seviyesi yüksekse kapitalistlerden yüksek ücret talep edebilirler. Böyle dönemler yaşanıyor ve yüksek ücretler tabii ki kapitalistlerin karının azalmasına yol açar. Kapitalistlerin karı da azaldığı zaman, onlar da daha az yatırım yaparlar. Az yatırım zaten, bir bakıma krizin ilk safhası olarak anlaşılabilir bir dönüm noktası. Az yatırım olunca tabii az işçiye ihtiyaç var. Dolayısıyla işsizlik artması, bu da tabii krizin en önemli göstergesi. Böyle bir nedensellik içinde bir kriz açıklaması, özellikle 70'li yıllarda Batı ülkelerinde, İngiltere ve Amerika'da iktisatçıların formüle ettikleri ve orada yaşandığını iddia ettikleri, 70'lerdeki krizden söz ediyorum, bir açıklama tarzı idi.

Diğeri çok yaygın olan tüketim eksikliği görüşü. Tüketim eksikliği görüşünde ise, tam tersi bu sefer kapitalistler karlarını artırmak için işçilere düşük ücret vermeleri bekliyor. Düşük ücretler tabii tüketicilerin önemli bir kısmını oluşturan işçilerin az tüketmesine, az talep etmesine yol açıyor. Dolayısıyla düşük ücretler talep düşmesine yol açıyor. Talep düşmesi gerçekleşince, yani ürettiklerini satamayınca kapitalistler de tabi buna bir davranışla cevap veriyorlar. O da daha az yatırım. Az yatırım, yine artan işsizlik. Dolayısıyla ücretlerin bu sefer azlığından dolayı ortaya çıkmış olan, tüketemeyen tüketicilerin, çoğunluğu işçi olan tüketicilerin varlığından yaşanan bir krizden söz ediyoruz. Bu, anlaşılması kolay. Emekle sermaye arasındaki çelişkiyi merkezine almış olan bir tez olduğu için çok popüler bir tezdur. Keynes'in geliştirdiği efektif talebin yeterince yüksek olmaması görüşüyle de bağdaştığı için, özellikle Amerikalı Paul Sweezy gibi Marksist iktisatçılar tarafından daha da güncellenerek, daha da popülerleştirilerek yaygınlık kazanmıştır bu tez.

Üçüncü görüş, daha az yaygın olan ama bence önemli olan sektörler arası dengesizlik gerçeği kapitalist ekonomilerin Bunun da tabii anlaşılması çok kolay. Çünkü değişik sektörler var. Bu sektörler birbirlerini ürettiklerine bağlı, sağlıklı bir şekilde üretim yapabilmek için. Öte yandan kapitalizmin mantığı plansızlık üzerine bir mantık. Herkes kendi bacağından asılıyor. Her şirket, şirketlerin toplamından oluşan sektörler. Mesela demir-çelik sektörünü alın. Demir-çelik sektörünün üretmiş olduğu malları, otomobil üreten sektördeki otomobil şirketleri kullanıyorlar. Bunlar arasında bir işbirliği, bir planlama olmadığı sürece bazen fazla demir çelik, bazen az demir çelik üretileceği için dengesizlikler söz konusu olabiliyor. Üretim aksıyor. Bunu genelleştirin, yani onlarca yüzlerce sektör olduğunu ve her sektörde binlerce şirketin olduğunu canlandırarak olursak gözümüzde... O zaman değişik dengesizliklerin bazen genelleşerek bir arz - talep dengesizliğine yol açacağı, yine üretememek yüzünden talebi karşılayamayan şirketler ya da fazla üreten şirketler, bir şekilde yatırımlarını azaltmak durumuyla karşı karşıya kalıyorlar. Bu da bir tür kriz açıklaması tabii.

Şimdi buradan, esas bizim oturumumuzun ana konusu olan günümüzün krizini açıklamak için benim ve diğer arkadaşlarımda geçerli olduğunu düşündükleri kar oranının azalması tezine geçmek istiyorum.

Kar oranı, kar haddi ve karlılık bunlar birbirinin yerine kullanılan terimler. Dolayısıyla benim de bazen dilim sürçebilir. Kar haddi diyebilirim, karlılık diyebilirim. Buradan anlaşılması gereken, kar oranı. Biraz sonra bu oranın da ne olduğunu göstermeye çalışacağım. Fakat ilk önce bu tezin mantığını kapitalizmin hangi özelliklerine, hangi yapısal çelişkilerine diyelim... Şirketlerin, sermayenin ve emeğin davranış biçimlerine dayandığını kısaca açıklamak bakımından, burada gördüğünüz gibi 5 tane kutu var.

Bu 5 kutunun ilişkisi şöyle. Bir kere, rekabet zorunluluğu şeklinde adlandırdığım kutudan başlayalım. Rekabet gündelik dilde, hatta sol cenahta radikal iktisatçılar tarafından, olumlu bir özelliği olarak kapitalizmin vurgulanır. Bir isim vermek gerekirse, benim de arkadaşım olan Bilgi Üniversitesi'nde çalıştığım yıllarda, Erol Katircioğlu arkadaşımız. Erol Katircioğlu rekabetin çok önemli olduğunu sık sık vurgular yazılarında. Hatta Erdal İnönü'nün danışmanlığı sırasında rekabetin sağlanması için kurulmuş olan bir kurumun da başındaydı. Bu tabii rekabetin olumluluğunu vurgulayan bir anlayış. Benim görüşüm... Benan'ın da görüşü olduğunu biliyorum. Rekabetin aslında kapitalizmde bir savaş hali olduğu, son derece yıkıcı unsurlar barındırdığı, şirketlerin birbirlerinin gözlerini oyarcasına, birbirlerini yok etmesine mücadele ettikleri bir süreç, bir davranış olduğunu özellikle vurgulamak istiyorum. Bu bizatihi kapitalizmin yapısından şirketlere dayatılan, empoze edilen bir davranış biçimi. Yani şirket sahiplerinin kötü oldukları, şirket yöneticilerinin bunu tercih ettikleri bir savaş halinden söz etmiyoruz. Bizatihi yapının onlara dayatmış oldukları bir davranış biçiminden söz etmek istiyorum. Çünkü bu davranış biçimi benimsenmezse şirketler bunu bizatihi kendi deneyimlerinden ve yaşanmış olan diğer deneyimlerden gözlemliyorlar, çıkarsıyorlar. O da şu, yok oluyorsun. Çünkü sen rekabeti bu şekilde yaşamazsan, kıran kırana yaşamazsan diğer şirketler yaşıyorlar ve dolayısıyla senin piyasa payını sıfırlayarak yok olmana yol açıyorlar. Bunun örnekleri çok kapitalizmin tarihi içinde. Yani herkesin hayrına olan, iyiyi yaratan bir süreç değil rekabet. Tam tersine şirketlerin sık sık yok olduğunu biliyoruz. Şirketler batıyor, yenileri çıkıyor.

Mesela çok somut bir örnek vermek gerekirse, yakın zamana kadar biliyorsunuz bilgisayar sektöründe çip üreten en büyük firma Intel'di. Şu anda değil. Yani Intel'in küçülmesine yol açan, ondan sonra başka bir şirket çıktı. Özellikle bu yapay zeka falan meselesinde daha hızlı ve etkili çipleri üreten şirketten söz ediyorum. Dolayısıyla şirketler çıkıyor, ondan sonra başkaları bir şekilde daha yeni tekniklerle, daha etkin bir şekilde yeni ve benzer metal ürettikleri için daha önceki şirketler yok olmak zorunda kalıyorlar. Bunun tabii fiiliyattaki en etkin yöntemi maliyetleri düşürerek piyasa payını arttırmak. Bu aynı zamanda emek tasarrufunu ve verimliliği sağlayan teknolojiyle birlikte gerçekleşen bir şey. Dolayısıyla yani bu rekabet sermayedarlara şöyle bir imkan sağlıyor. Hem emeği daha üretken hale getiriyor hem de daha az emek kullanmak durumunda kalıyor. Dolayısıyla maliyetini düşürüyor. Maliyetini düşürünce, daha yeni teknolojiyle rakibini alt etme imkanı sağlıyor.

Şimdi buradan ikinci kutuya, sermaye birikimine geçecek olursak, bu yeni teknoloji, yatırımların büyümesi haliyle tabii bir yatırım artmasına yani bir sermaye birikimine yol açıyor. Burada yeni yatırımlar, yeni teknolojiler genellikle daha fazla makine anlamına geliyor. Bu sadece mutlak anlamda değil. Yani emek başına düşen teçhizat, makine, yeni modern teknoloji oransal olarak büyüyor. Bu makine/emek oranı önemli bir oran. Çok kabaca söyleyecek olursak, Marx'ın geliştirmiş olduğu sermayenin organik kompozisyonu dediğimiz orana tekabül ediyor. Yani ne kadar cansız emek, makineler teçhizat var, bir oranın üst kısmında pay kısmında altta da payda kısmında canlı emek var. Giderek bu oran makineler lehine yükseliyor. Yani sermayenin organik kompozisyonunun yükselmesi diyor buna Marx. Ama bunun nedenselliği, demin açıklamaya çalışmış olduğum rekabetin bir zorunluluk olarak, bizatihi kapitalist ekonominin mantığı tarafından tek tek şirketlere empoze edilmesinden söz konusu oluyor.

Tek tek şirketlerin benimsemek durumunda kaldığı bu teknolojik yenilenme, emek

başına daha fazla makine kullanma, rakibini alt etme, maliyetleri düşürme sürecinin genelleşmesi halinde kar oranının ekonominin genelinde düştüğünü gözlemliyoruz. Tek tek gemisini kurtaran şirketler söz konusu olabiliyor. Aksi halde açıklayamayız. büyüyen şirketleri, uzun süre belli sektörlere hakim olan şirketleri... Ama bu sürecin kendisi genelleştiği zaman ekonominin bütünü için karlılığın düşmesi sonucunu yaratıyor. Kârlığın düşmesi, böyle kendi içinde yani düşerse düşsün denilebilecek bir vaka değil kapitalist ekonomide ve kapitalist şirketler nezdinde. Çünkü biliyorsunuz şirketlerin ana motivasyonu kar elde etmek ve karlılığın hangi seviyede olması onları bir şekilde nereye ne kadar sermaye yatıracakları konusunda motive ediyor. Kârlılık düşerse yüzde ondan mesela yüzde beşe, ya ben burada artık yatırım yapmayayım, yüzde on civarında olan, daha da daha yüksek olan sektöre kayma imkanı arayayım diye ister istemez sermayedarlar düşünüyor. Ama ekonomi genelinde böyle bir şey söz konusu olduğu zaman, özellikle kapalı bir ekonomiyi düşünelim. O zaman tabii sermaye gidecek yer bulamıyor ve genelleşmiş bir krizle karşı karşıya kalıyoruz.

Buradan aşırı birikim kutusuna geçecek olursak, karlı yatırım alanlarına göre, ondan sonra daha önce karlı olmuş yatırım alanlarında mesela birikmiş sermaye, bir anda aşırı birikmiş olarak ortaya çıkıyor. Çünkü böyle bir yatırılmış bir sermaye var. Fakat karlılık yüksek olmadığı için yeteri kadar üretim yapamıyor. Dolayısıyla böyle bir makineler, teçhizatlar, bir yatırım, bir kısmı atıl vaziyette kalıyor. Yatırımlar düşüyor ve yine krizin tabii bir sonucu, göstergesi olarak özellikle emekçileri doğrudan ilgilendiren yanı ile artan işsizlik şeklinde ortaya çıkıyor. Yani son kutuda belirttiğim gibi yatırımın azalması yani çöküşü, bu arada finansal tabii istikrarsızlıklar da bu sürecin bir parçası çünkü şirketler biliyorsunuz sadece kendi yaratmış oldukları kâra dayanarak yatırım yapmıyorlar. Borçlanarak da yatırım yapıyorlar. Tahviller, hisse senetleri vs. Böyle bir son derece girift ve kompleks bir finansal yapı içinde bu anlatmaya çalıştığım süreç yaşanıyor. Dolayısıyla ödeyememe, ondan sonra yaptığı yatırımı, parasal yatırımın karşılığını alamama bir sürü aktörü, finansal istikrarsızlık diyebileceğimiz böyle nötr gözükken bir ifadeyle etkilemiş oluyor. Durgunluk, stagnasyon, talep sorunları vs. bunlar aslında bu anlatmaya çalıştığım uzun sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Birçok yazar bunları aslında krizin nedeni olarak vurgulamayı tercih ediyor. İşte bak talep eksik diyor mesela. Ondan sonra, işte iyi yönetememe vesaire. Doğru iktisat politikalarını hükümetin seçmemesi, dolayısıyla sermayedarları motive edememesi şu, bu.

Bütün bu anlattıklarımı toparlayacak olursak, gördüğümüz gibi rekabetle başlıyorum bu kırmızı kutuda. Yani çıkış noktası olarak, rekabetin mantığının farklı bir şekilde yorumlanmasından ortaya çıkan bir süreç. Krizi açıklama bakımından başlangıç noktasının esas nedenselliğinin nerede olduğu, yani sermaye sermaye arası rekabet ve tabii sermaye emek arası çelişki ile başlayıp giderek sermaye yoğunluğundaki artış, kar oranlarının düşmesini ve ondan sonra krizi doğuruyor.

Şimdi, kar oranı nedir? Kar oranı aslında bir şirketi yönetenin, şirket muhasebecisinin de fiili olarak bildiği, bizim de bildiğimiz yani gündelik hayatımızdan bir şey. Fakat buradaki böyle formülleri falan görünce biraz şey olabilir. Karışık ve teknik gibi gözükabilir, matematiksel gibi. Aslında değil. Şimdi kar oranını R harfiyle gösterecek olursak üstteki S, o şirketin karını Marksist bir terminolojide söyleyecek olursak artık değerini gösteren bir büyüklük. Yani bir parasal büyüklük. S dediğimiz artık değer. Neye bölüyoruz bunu? Yatırılan sermaye, C dediğimiz yani bütün makine, teçhizat vs. binalar şunlar bunlar. Bunların tabii hepsi tüketiliyor bir üretim dönemi boyunca.

Dolayısıyla onu büyük harfle göstermeyi tercih ediyorum. Yani bu orada duruyor. Makineler, binalar vs. Bu tabii her üretim döneminde bir kısmı kullanılan bir şey. O da bir parasal büyüklük ve ondan sonra V dediğimiz de işçilere verilen ücretler. Bunlara Marx değişmez sermaye, sabit sermaye değil, bazen bu konuda terminolojik yanlışlar yapılıyor, değişmez sermaye ve değişir sermaye diyor. Yani makine, teçhizat değişmez sermaye. Çünkü içinde barındırdığı kadar ancak değer aktarabiliyor yeni ürünlere. V dediğimiz ise, değişir sermaye, işçilerin ücretleri. Değişir denmesinin nedeni, kendisine yeten miktarda değer üretiyor. Yani ücretler şeklinde gidiyor ihtiyacını karşılıyor, bir de yetmezmiş gibi artık değer üretiyor. O bakımdan böyle değişen, yani kendini büyüten, çoğaltan bir yanı olduğu için Marx buna değişir sermaye diyor.

Şimdi bu ilk oranı... Bütün terimlerini V'ye bölersek çok ilginç bir şey ortaya çıkıyor. Hem Marx'ın çok önemseydiği iki tane oranı görüyoruz. Hem de bunların ilişkisinin ister istemez yaratmış olduğu sonucu görmeye başlayacağız. O da şu. Yukarıdaki terim yani artık değer değişir sermaye bölünmesiyle ortaya çıkan terim, meşhur sömürü oranı. Ya da artık değer oranı. Yani ne kadar artık değer, ne kadar ücret. Kaba bir şekilde, gündelik dilde iktisatçılar bunu kar payı olarak da kullandıkları oluyor. Zaten ampirik çalışmalarda bazen bunları doğrudan hesaplamak zor olduğu için, böyle bir veri setimiz olmadığı için, kar payı diye duyduğumuz şey aslında bu. Aşağıda ise, bu C'nin V'ye bölünmesiyle oluşan oran ise, Marx'ın organik kompozisyon dediği şey. Yani yukarıda makineler var, aşağıda emek var. Demin bahsettiğimiz gibi, bu oran ister istemez yükselecek. Rekabetin mantığı yüzünden, yeni teknolojilerin benimsenmesi yüzünden bu C/V oranı yükselecek. Yani makine/emek oranı, sermayenin organik kompozisyonu zaman içinde artacak. Rekabetin şirketlere empoze ettiği davranış biçimi yüzünden. Şimdi eğer bu artarsa, hiçbir şey değişmiyorsa o zaman zaten ne olur? Kar oranı düşer. Ama bu arada artık değer oranını artırmanın yollarını da sermayedar aradığı için, dolayısıyla bu oran bize şunu gösteriyor. Bu şekli ifade edildiği zaman, hangisi ne kadar hangi hızla artıyor?

Yani tabii teorik olarak da bunun sınırları gösterilebilir. Artık değer artışının bir teorik sınırı var ama ampirik olarak da baktığımız zaman görüyoruz ki, gerçi artık değer oranı birçok ülkede zaman içinde artıyor ama diğer oran daha fazla arttığı için karlılık düşüyor. Şimdi bunu böyle soyut bir şekilde anlatmak bir yol tabii. Ama bunun tabii verilerini toplayıp her ekonomide ne olduğuna bakmak da bence çok önemli bir çalışma alanı. Burada bahsettiğim bir iki çalışma var bazı ampirik tahminler diye. Benim de daha önce ders verdiğim Massachusetts Eyalet Üniversitesi'nin ekonomi bölümü, ki Amerika'daki radikal iktisat bölümlerinden bir tanesidir. Orada Hintli bir iktisatçı ve onun çalışma arkadaşları var. Deepankar Basu diye bir arkadaşımız. Bir de Michael Roberts diye, gerçek adı o değil, bir İngiliz daha önce borsada çalışmış olan, sonra Marksistleşen bir iktisatçı var. Bunların yapmış olduğu çalışmalar bize gösteriyor ki, ikisinin de sonucunu göstereceğim size biraz sonra. Aslında kar eğilimi, birçok ülkenin verilerini kullanarak yapılmış çalışmalar bunlar, sadece bir ülkeye bakarak değil, düşüyor.

Mesela bu Basu'ların yapmış olduğu çalışmaya göre, oldukça uzun bir dönem gördüğümüz gibi 1960'dan 2019'a kadar bu sarı ile belirtmiş olduğum noktalı eğilim, her iki dönemin ortak eğilimi aşağı yukarı. Gerçi bu her iki dönemi, iki alt döneme ayırmak mümkün. Şimdi 1960'dan 1980'e kadar, gördüğümüz gibi kırmızı noktalı çizgiyle belirtilen eğilim daha sert, daha hızlı düşmüş. Bunun üzerine kapitalistler bundan ders çıkartmış. Amiyane bir şekilde söyleyecek olursak, neoliberalizmi

keşfetmişler. Bu arada neoliberalizmin ben böyle kapitalizmden farklı bir şeymiş gibi anlatılmasına da karşı olduğumu bir dipnot olarak ekleyeyim buraya. Neoliberalizm, iktisat politikaları demetinde diyelim, sermayedarların, onların siyasi temsilcilerinin belli dönemlerde sıkıştıklarında tercih ettikleri, zaman zaman içindeki değişik unsurların dozunu ayarladıkları bir politika paketi. Yani kapitalizmin böyle yepyeni, daha önce hiç yaşanmamış bir dönemi falan değil. Tabi bazı unsurları itibariyle, bazı kurumları itibariyle yeni bir şeymiş gibi gözüküyor. Niçin? Bir örnek vermek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Keynes'in katkılarıyla, Keynes'in izinden gelenler, işte refah devleti diye bir devlet formasyonu ve dolayısıyla sosyal devlet harcamaları vesaire gibi şeyler iktisat politikalarının içine yerleşti. Bunların terk edildiği duruma da biz neoliberal iktisat politikaları demeyi bence tercih etmeliyiz. Bunu yepyeni bir dönem gibi algılamak yerine, işte bir dönemde bir şeyler çıkıyor, ondan sonra onlar terk ediliyor ya da daha az kullanılıyor. O döneme de böyle neoliberal dönem deniliyor ama aslında bunlara bence bir iktisat politikası demeti, kompozisyonu, bir tercihi ve içindeki unsurların da zaman zaman dozunu ayarlandığı bir politika tercihi olarak görmek lazım. Ve bu tercih de sistemin kendisinin çalışmamasından ya da krizle bir şekilde baş edebilecek başka bir yol bulamamasından ortaya çıkan bir şey. Bence bu eğilimin bu sertliği ve 80'lerde yaşanan durum o neoliberal iktisat politikalarının tercih edilmesi doğrudan ilişkili. Yine bir dipnot olarak şunu söyleyeyim. Türkiye genellikle yine bazı radikal iktisatçılar tarafından geç kapitalizm şeklinde niteleniyor. Yani doğru ya da yanlış, ona girmek şu anda yersiz. Fakat bir konuda Türkiye geç değil. O da Turgut Özal sayesinde. Bu şans boyutunu da bu işe ekleyelim. Çünkü 1980 öncesinde Dünya Bankası'nda çalıştığı için, işte bu daha sonra Washington Consensus denilecek, Washington uzlaşması denilecek hadisenin bizatihi göbeğinde olan bir arkadaşımız diyelim. Ondan sonra, onun sayesinde 80 darbesinden sonra, hatta öncesinde biliyorsunuz eşanlı bir şekilde, hiç de geç değil. Hatta ilk neoliberal laboratuvardan birisi Türkiye'dir biliyorsunuz. O konuda geç kalmış değiliz.

Şimdi bu şeklin ikinci kısmı biliyorsunuz, 80 sonrası gördüğümüz gibi daha düşük bir eğilimle ve zaman zaman da çok ciddi çökmeler zaman zaman toparlanmalar içeren bir uzun süreç olarak algılamamız lazım. Bu arada yine önemli bir noktayı vurgulayayım geçerken, yani bu şekilde zaten bizzat gözüküyor. Kar oranının düşme eğilimi bir yıllık, iki yıllık bir hadise değil. Çünkü kısa dönemlere baktığımız zaman, karlılığın çok yükseldiğini, başka bir kısa döneme baktığımız zaman da karlılığın çok düştüğünü, çok ciddi bir şekilde düştüğünü görüyoruz. Önemli olan uzun dönem içinde ortalama eğilimin ne olduğu. Ve bu tabii dediğim gibi içinden çıkılamayacak bir noktaya, yani depresyon haline ve kapitalizmin yeniden üretememe potansiyelinin belirlediği depresif uzun dönemlere de zaman zaman tekabül ediliyor. Şu anda yaşamış olduğumuz dönemin bunlardan bir tanesi olduğunu biz iddia ediyoruz.

Bir ikinci çalışma Michael Roberts'tan. Orada bu neoliberal dönem, şimdi yaşadığımız döneme üçüncü depresyon ya da uzun buhran demek; 70'lerdeki yaşanan krize, petrol krizi yerine aslında ciddi bir karlılık krizi adını vermek vs. daha mümkün gözüküyor. Bu çalışmaların yani teknik yanlarına nasıl verileri, veri setlerini kullandıklarına, değişkenlerini tanımladıklarına girmek istemiyorum. Diğer arkadaşlarımız muhtemelen değinirler ya da soru cevap kısmında belki gireriz.

Şimdi toparlamak için ve son bölümü özellikle bitirmek için şuna geçeceğim. Günümüzün çelişkisi, geri planda bu kriz yaşanırken, yani iktisadi alanda bu kriz yaşanırken, bu kriz bize siyasi olarak nasıl bir imkan sağlıyor? Bir de Marx'ın genel

tarih tezi ya da tarihe bakışı bakımından değişik metinlerde kapitalizmi aşmaya ilişkin, kapitalizmin ana çelişkisi olarak vurgulanan şey nedir? Bunu da hatırlatarak bitirmek istiyorum. Çünkü burada bir modifikasyon yapmak gereği olduğunu düşünenlerdenim.

Uzun yıllar, yani 20 küsur yıl, benim iddiam, Marx'ın bu konudaki görüşünün değişmediği. 1848'de biliyorsunuz Engels ile Komünist Manifesto'yu yazıyor. Yani oradan kısa bir alıntı bu. Okuyayım hızlıca. "Burjuva üretim ve mübadele ilişkileri, burjuva mülkiyet ilişkileri o dev üretim ve mübadele araçlarını peyda etmiş olan modern burjuva toplumunun tarihi, modern üretici güçlerin modern üretim ilişkilerine karşı burjuvazinin ve onun hakimiyetinin yaşam koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanın tarihinden başka bir şey değildir." Şimdi burada isyan eden insanlar değil. Yani emekçiler değil henüz. Burada benim özellikle vurguladığım kelimeleri görüyorsunuz. Üretim, ilişkiler, mülkiyet ilişkileri, üretim araçları, üretici güçler, üretim ilişkileri ve mülkiyet ilişkileri. Bunlar arasındaki ilişkiden söz ediyor. Yani mülkiyet ilişkilerine, ki üretim ilişkileriyle eş anlamlı olarak kullanıyor Marx bunu. Hem burada hem daha sonraki metinlerle göreceksiniz. Üretici güçler isyan ediyor. Üretici güçler geliyor, geliyor adeta kabına sığmıyor. Şimdi bu kabına sığamama meselesi benim bir yakıştırmam değil. Biraz sonra aktaracağım alıntıda da göreceksiniz. 11 yıl sonra yazmış olduğu başka bir kitap var. Bu kitabın önsözünde, çok tekrarlanan bir önsözdür bu, Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı'dan. Yine bakın toplumun maddi üretici güçleri geliştireyorlar, belli bir aşamada üretim ilişkileriyle ya da onların hukuki terimlerle ifadesi olan mülkiyet ilişkileriyle çatışmaya yani uyuşmazlık içine giriyorlar. Yine aynı fikir 11 yıl sonra tekrarlanmış vaziyette. Sonra, bu daha az bilinen ve daha az vurgulanan benzer görüşler bence.

Kapitalin birinci cildinin sonuna doğru, kapitalist birikimin tarihsel eğiliminden söz ederken ki, bence o tarihsel eğilimin muhtemelen son safhalarındayız. Yine hem bir kere tekelleşmeden söz ediyor ama kendi terminolojisiyle. Sermayenin merkezileşmesi, az sayıda kapitalistin çok sayıda kapitalistini mülksüzleştirilmesi vs. Burada vurguladığı şeyler çok önemli çünkü gerçekten bunların son biçimlerini ve en ileri şekillerini şu anda biz yaşıyoruz. Bilimin bilinçli teknik kullanımı, toprağın bilinçli biçimde işletilmesi, emek araçlarının yalnızca birlikte kullanılabilen emek araçlarına dönüşümü. Bütün üretim araçlarında birleşik, toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmaları, bütün ulusların dünya piyasası ağına sokulması, kapitalizmin uluslararası bir nitelik kazanması ve büyümesi. Yani adeta son 30 yılda, 40 yılda işte bizim küreselleşme dediğimiz sürecin ifadesi bu. Başka bir şey değil. Yani Komünist Manifesto'da da benzer şeyler görürüz. Buradan devam ediyoruz. Yani aynı bölümde şunları söylüyor. Sermaye tekeli kendisiyle birlikte ve kendisi hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Sermaye tekeli yani merkezileşmesi. Merkezileştikçe daha önce bahsetmiş olduğum rekabet yüzünden makineleşmenin artması, sermayenin organik kompozisyonunun artması, o üretim tarzı dediğimiz şeyin aslında kendisini yeniden üretmesine ve geliştirmesine imkan tanımıyor. Üretici güçlerin gelişmesi demek istiyor burada. Daha açık bir şekilde burada ifade ediyor. Üretim araçlarının merkezileşmesi, emeğin toplumsallaşması sonunda bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.

Şimdi burada bütün bu söylediklerimi, Marx'tan alıntılarla şematik olarak ifade edecek olursak şöyle bir şey var. Kapitalizm dediğimiz bir toplum var ve bunun üretim ilişkileri var. Buna tekabül eden bir siyasi üst yapı var. Çok kaba bir şekilde bunu tabi

dillendirmek de mümkün ama öte yandan bunların karşılıklı etkileşim içinde olduklarını vurgulamak ve sezmek ve anlamak, ona göre formülasyonlar geliştirmek de mümkün. Şimdi burada üretim ilişkilerinin tekabül ettiği uyumlu bir teknolojik gelişme seviyesi var. A seviyesi diyelim. Ondan sonra teknoloji geliyor, ekonomi geliyor, toplum bir şekilde kendisini yeniliyor. B seviyesine erişiyor. Bu da uyumlu. Fakat öyle bir noktaya geliyoruz ki, üretici güçlerin gelişme seviyesi artık uyumsuz. Artık ters düşüyor bu üretim ilişkilerine. O zaman işte, o zaman potansiyel olarak o toplumun aşılması imkanı doğuyor. Tabii o zaman siyasi olarak böyle bir imkan var mı? Bunun örgütlülük, ondan sonra şusu busu vs. var mı? O ayrı bir konu. Ama yani iktisadi olarak sistemin kendi mantığının bizi vardıracağı nokta bu. O zaman yeni bir üretim ilişkilerini ve ona tekabül eden siyasal üst yapıyı kurma imkanımız doğuyor.

Son slide şu. Marx ne demişti? Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması sonunda bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşılır. Kabuk parçalanır. Şunu ekleyelim. Çünkü günümüz bize bunu eklemek mecburiyetini yaratıyor. Üretim araçlarının, doğa ve çevrenin... Yani sadece kapitalist kabuklardan söz etmiyoruz. Bu kapitalist kabukları da bir kabuk gibi kuşatan doğa ve çevreden söz ediyoruz. Üretim araçlarının gelişmişlik seviyesi artık onlarla da uyuşmuyor. Öyle bir noktaya ulaşmış vaziyetteyiz ve dolayısıyla doğa ve çevre dediğimiz daha büyük ve geniş kapsayıcı kabuk da parçalanıyor. O zaman önümüzde bir ihtimal olarak barbarlık yani insanlığın yok oluşu, canlıların yok oluşu gibi bir ekolojik çöküş de var. Bu da ayrıca bence bütün bu değerlendirmelerimize katılması gereken ve siyaseti de etkileyen yepyeni bir boyut.

Burada bırakıyorum. Çok teşekkür ederim. Biraz uzattım galiba.